գրողը ուզած են չափազանցել Յոհան Մայրավանեցիի հակաքաղկեդոնական գործունէութիւնը, աւելի ցայտեցնելու համար իր հակառակութեան հողին:

Ինչ ալ ուզենք մտածել, «Պատմութիւն Յոհաննու Մայրագոմեցւոյ» գրութեան համեմատ՝ Կարինի Ժողովին ալ, այն է գոնէ 633ին, Մայրավանեցի կը ներկայանայ իբր երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող անձնաւորութիւն մը. իրմէ կը նախադասուի Մաթուսաղա՝ Սիւնիքի քերթողը, ու ատոր բացակայութեան՝ անոր աշակերտը Թէոդորոսը, որ կ'երեւի պատգամատուն կ'ըլլայ միութեան հարցը վճռելուն մէջ: Յոհան չի հնազանդիր Եզր Կաթողիկոսին կարգադրութեան, կը հակառակի եւ կ'ընդդիմախօսէ: Ներսէս Շինող Կաթողիկոսին ժամանակ, այն է 642էն յետոյ կը կրէ հալածանք, բանտարկութիւն եւ աքսոր, ապահովաբար երբ իր դիրքը աւելի զօրացուցած էր ու համարձակ եւ անսանձ՝ ինքը և աշակերտները սկսած էին տարածել իրենց գաղափարները ժողովուրդին մէջ: Հաւանական չեմ ալ նկատեր որ Եզր Ս. Գրիգորի գահակալ անուանած ըլլայ Մայրավանեցին, ինչպէս կ'ուզեն մեր պատմագիրները: Եզր կը ճանչնար անշուշտ Յոհանը. ինքը յարող մըն էր յոյներու, գուցէ համոզումով. իրեն գաղափարակից կը գտնէ Թէոդորոսը՝ եղբօրորդին Կոմիտաս Կաթողիկոսի, որու քեռորդին էր ինքն ալ. իսկ Յոհան հակառակորդ մըն է յոյներու հետ միութեան: Ապահովաբար Եզր պիտի ուզէր իր շուրջը ունենալ գաղափարակիցներ եւ ոչ ընդդիմադիր մը: Յոհանի վանքն ալ Դուինէն դուրս է, Բջնիի ծործորներուն մէջ, Մայրոյ կոչուած վայրը: Այս այլեւայլ տուեալները կը հարկադրեն մեզ աւելի լուրջ զատումով ընդունիլ մեր պատմագիրներու աւանդած որեւէ իրողութիւն:

(Շար. 1)

Հ. Կ. ԲԻՊԱՐԵԱՆ

Վ Ա Ր Ք
Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ

(Շար. Բազմ. 1962, Սեպտ. – Դեկտ. էջ 208–236)

ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Երբ Մաշտոց Դանիէլեան գրերը անբաւարար գտաւ հայերէն լեզուի բոլոր վանկերը եւ հնչումները ամբողջապէս արտայայտելու, Թագաւորին հրամանով եւ Ս. Սահակի համաձայնութեամբ, ճամբայ ելաւ դէպի Միջագետք, խումբ մը աշակերտներ հետը առած: Բայց թէ ինչո՛ւ Միջագետք գնաց, Կորիւն այդ մասին բան մը չ'ըսեր: Աւելի զարմանալին այն է որ Մ. Խորենացի եւ Ղ. Փարպեցի, որոնք Կորիւնի գրածը կարդացած են, այս դէպքին շուրջ բոլորովին տարբեր բաներ կը պատմեն: Ղազար Փարպեցի, ինչպէս ակնարկեցինք արդէն, կը խնայէ Մաշտոցի՝ դէպի Միջագետք ճամբորդութիւնը. եւ ինչ որ Կորիւն կը պատմէ՝ Միջագետքի մէջ Մաշտոցի կատարածներուն մասին՝ Ղազար մերձաւորապէս նոյնը կատարել կու տայ Հայաստանի մէջ, Ս. Սահակի օգնութեամբ: Ղազարի այս կեցուածքը ուրիշ կերպով չի բացատրուիր, բայց եթէ անոր ունեցած հակակրութեան զգացումովը հանդէպ ասորիներուն, ինչպէս նախապէս ալ ակնարկեցինք: Ընդհակառակն, Մ. Խորենացի՝ իբր գիտնական պատմիչ, հոս ալ կը ջանայ բացատրութիւն մը տալ Մաշտոցի ճամբորդութեան նպատակին շուրջ, պատմելով հետեւեալը. Մեսրոպ անձամբ կ'երթայ Դանիէլի հետ տեսնուելու, որպէսզի անկէ տեղեկութիւններ քաղէ հայերէն գրերու մասին, բայց «ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն՝ անցանէ և յԵդեսիայ առ Պղատոն ոմն, ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին»: Պղատոն չի յաջողիր օգտակար ըլլալ. սակայն կը թելադրէ անոր՝ դիմել իր նախկին ուսուցիչ Եպիփանին, որ քրիստոնեայ եղած եւ դիւանէն հետը բազմաթիւ գրքեր առած՝ հեռացած էր: Մաշտոց ճամբայ կ'ելլէ զինքը գտնելու, բայց կ'իմանայ թէ վախճանած է. ուստի կը դիմէ անոր աշակերտին, Հռոփանոսի, որ Սամոս առանձնացած էր, եւ հռչակաւոր դարձած էր «հրաշալի արուեստիւ հելլէն դպրութեամբ»[95]:

Դժուար է բացատրել թէ Խորենացի ուսկի՛ց գտած է Պղատոնի, Եպիփանի անունները, եւ թէ ինչո՛ւ կ'ուզէ որ Հռոփանոս Սամոս առանձնացած ըլլայ: Մինչ Կորիւն յայտնի կերպով Հռոփանոսը Սամոսատի մէջ գիտէ: Թէեւ կարելի էր Սամոս անունը Սամոսատի աղաւաղում համարել, բայց Խորենացի կարծես կ'ուզէ այդ կասկածը փարատել եւ այդ պատճառով կ'աւելցնէ. «անցեալ ընդ Փիւնիկէ՝ ի Սամոս դիմէ»: Խորենացիի պատմածները յերիւրանքներ ըլլալէ աւելի՝ բանասիրական ենթադրութիւններ կրնան նկատուիլ, որոնցմով ան ուզած է լրացնել կամ պատճառները բացատրել Կորիւնի պատմածներուն. նման մեկնութիւններու մենք ալ պիտի ստիպուինք դիմել՝ բացատրելու համար թէ ինչո՛ւ Մաշտոց Միջագետք իջաւ՝ փոխանակ Հայաստանի մէջ հնարելու հայերէն նոր գրերը: Ղազար Փարպեցի ալ այս հարցը դրած է, անշուշտ, եւ աւելորդ գտած՝ Մաշտոցը

95. ԽՈՐ. Գ., ԾԳ:

© National Library of Armenia

մինչեւ Միջագետք իջեցնել: Բայց մենք պէտք է հետեւինք Կորիւնի, որ իբր ժամանակակից եւ գուցէ նաեւ ականատես՝ կը պատմէ այս դէպքերը բաւական մանրամասնութեամբ:

Արդ, Մաշտոց հրաժեշտ առնելով Թագաւորէն եւ կաթողիկոսէն՝ կը մեկնի, Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, դէպի «Կողմանս Արամի», այսինքն Ասորիներու կողմերը: Արամ՝ ասորի ժողովուրդին ազգային անունն էր: Մինչ յոյները զանոնք Սիւրիացի կը կոչէին եւ հայերը՝ Ասորի, իրենք ինքզինքնին Արամ կը կոչէին: Միեւնոյն ժամանակ, Արամ՝ անոնց բնակած երկրին անունն ալ էր, ինչպէս կ'երեւի Աստուածաշունչի եբրայական եւ ասորական բնագիրներուն մէջ, ուր Արամ Նահարայիմ եւ Փատան Արամ կը կոչուին այն երկրամասերը, որ հայերէն Թարգմանութեան մէջ կոչուած են Միջագետք Ասորւոց: Իրականին մէջ, այդ երկու բացատրութիւնները բառական կերպով կը նշանակեն Գետային Ասորիք եւ Դաշտային Ասորիք:

Իսկ երկու Ասորիքները, որոնց մասին կը խօսի Կորիւն՝ ըսելով «ի քաղաքս երկուց Ասորւոց» ոչ թէ Ա. եւ Բ. Սիւրիոյ բաժանումներն են, որոնք ծովեզերեայ գաւառներն էին Արեւելքի նահանգին, այլ Ասորիքի երկու մասերը, որոնք ծանօթ էին Միջագետք եւ Ուռհա յորջորջումով: Անոնց մայրաքաղաքներն ալ էին Եդեսիա՝ Ուռհայի, եւ Ամիդ՝ Միջագետքի:

Մաշտոց, որ Արտաշատէն Եդեսիա տանող արքունի ճամբան բռնած ըլլալու էր, նախ հասաւ Ամիդ եւ անկէ գնաց Եդեսիա: Բայց Կորիւնի պատմութիւնը այն տպաւորութիւնը կը թողու՝ թէ նախ Եդեսիա հանդիպած ըլլայ եւ ապա Ամիդ. որովհետեւ իր շարադրութեան ընթացքին՝ նախ կը յիշէ Եդեսիա եւ ապա Ամիդ, նկատի առնելով անշուշտ անոնց ունեցած կարեւորութեան կարգը. «Որոց առաջինն Եդեսիա կոչի եւ երկրորդն Ամիդ»: Եւ հետեւաբար նոյն կարգին համեմատ ալ կը շարունակէ գրել. «Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բաբիլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս»: Ակակիոս Ամիդի եպիսկոպոսն էր 400 թուականէն ի վեր եւ բաւական երկար ատեն մնաց իր պաշտօնին վրայ, նշանաւոր հանդիսանալով շատ պարագաներու մէջ:

Բաբիլաս անունն ալ որ հոս տրուած է Եդեսիոյ եպիսկոպոսին, անծանօթ է այլուստ. այդ պատճառով՝ Հ. Յ. Թորոսեան[96] նախ առաջարկեց Բաբիլաս կարդալ Կորիւնի յիշած անունը, եւ զայն նոյնացնել Ռապպուլասի հետ, որ 412–434 Եդեսիոյ Եպիսկոպոսն էր. մասնակցած էր Եփեսոսի ժողովքին եւ բուռն հակառակորդը դարձած ո՛չ միայն Նեստորի, այլ նաեւ անոր ուսուցիչներուն, ընկերներուն եւ բարեկամներուն, ողջ՝ թէ վախճանած: Այսպէս՝ Թէոդորոս Մոպսուեստացին, Հիբաս, Անդրէաս Սամոսատացին եւ ընդհանրապէս Անտիոքի դպրոցին հեղինակաւոր անձերը նշաւակ եղան անոր հալածանքին: Հուսկ ինքն եղաւ որ Եդեսիայէն վտարեց Պարսից դպրոցը, որ յետոյ Մծբինի մէջ հաստատուեցաւ և Նեստորականութեան կեդրոն դարձաւ: Գալուստ Տէր Մկրտչեան ալ Բաբիլասը նմանապէս Ռաբիլաս կը կարդայ, ու կ'ուզէ Գրոց գիւտի թուականը 412–416ի մէջ տեղաւորել. ինչ որ ընդունելի չեղաւ բանասիրութեան մէջ: Թորոսեան աւելի ուշ կարծիք փոխելով՝ Բաբիլասը կարդաց Պակիդաս[97], որ Եդեսիոյ եպիսկոպոս եղած էր 398–409: Այս անունը որդեգրած է նաեւ Ակինեան իր վերակազմած բնագրին մէջ: Ան կը համարէր թէ «Բաբիլաս սխալագրութիւնն էր Պակիդաս անուան, ուր ձայնաւորները մնացած էին անաղարտ, փոփոխութեան ենթարկուած միայն բաղաձայնները»[98]:

96. Հ. Յ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ, Կորեան յիշած Բաբիլաս եպիսկոպոսը, «Բազմավէպ», Ձ (1922) էջ 99–104:

97. Հ. Յ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ, Բանի մը խնդրական կէտեր Կորեան գրքին մէջ, «Բազմավէպ», Ծ (1932) էջ 260:

98. ԱԿԻՆԵԱՆ, Կորիւն վարք Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, էջ 82, ծն. 21:

Մեզի համաձայն, բնագրական կերպով Բաբիղաս աւելի հաւանական է որ աղաւաղումը ըլլայ Ռաբիղաս անունին, որքան որ պատմականօրէն երբ Մաշտոց Եդեսիա հասաւ՝ հոն գտած էր Պակիդաս եպիսկոպոսը: Բայց Կորիւն, որ իր պատմութիւնը 440էն վերջ կը գրէր, դէպքերէն առ նուազն երեսունեւհինգ տարի ետք, կրնար սխալած ըլլալ՝ Պակիդասի տեղ Ռաբիլաս դնելով, վերջինը աւելի երկար ատեն պաշտօնավարած ըլլալուն եւ աւելի նշանաւոր հանդիսանալուն համար: Ռաբիղաս ընթերցումին ի նպաստ Գ. Տէր Մկրտչեան գտած էր Մ. Խորենացիի ձեռագիրներու մէջ Բաբիլաս անունին տարբերակ մը Ռաբոս ձեւով, մանաւանդ թէ Ռաբիղոս ձեւը, որ յետոյ սրբագրուած է Բաբիղոսի[99]: Ձեռագրական այս տարբերակները, թէեւ Խորենացիի մէջ, բայց կը խօսին ի նպաստ Ռաբիղաս նախնական ընթերցումի մը, ոչ միայն Խորենացիի բնագրին մէջ, այլ նաեւ Կորիւնի, որմէ օգտուած է պատմահայրը:

Մաշտոց՝ Ամիդ եւ ապա Եդեսիա հասնելուն՝ կը ներկայանայ քաղաքին եպիսկոպոսներուն, որոնք սիրալիր ընդունելութիւն կ'ընեն: Այս տեսակցութեան շարժառիթը կը բացատրուի պատշաճութեան հանգամանքով: Մաշտոց քանի որ օտար երկրէ եկած՝ պիտի իջեւանէր այդ քաղաքներուն մէջ, պէտք էր ներկայանալ տեղւոյն եպիսկոպոսներուն. մանաւանդ որ եկեղեցական օրէնքներուն համաձայն՝ պէտք էր նաեւ իր կաթողիկոսէն յանձնարարական թուղթեր ունենար, որպէսզի ընդունուէր Ամիդի եպիսկոպոսէն, եւ անկէ ալ ստանալով նոր յանձնարարական մը՝ կարենար մտնել Եդեսիա: Առանց այս յանձնարարական թուղթերուն՝ կասկածելի էին օտար երկիրներէ եկող եկեղեցականները:

Ի՞նչ էր Մաշտոցի Եդեսիա գալուն նպատակը. բնական է մտածել որ ան Դանիէլեան գրերու մասին անդրագոյն տեղեկութիւններ փնտռելու եկած ըլլայ եւ ո՛չ թէ նոր գիրեր հնարելու, քանի որ այդ բանը կրնար Հայաստանի մէջն ալ կատարել: Այս տեսակէտով ճիշդ է Խորենացիի ըսածը՝ թէ ան գտաւ Դանիէլ եպիսկոպոսը եւ անոր հետ ալ տեսակցեցաւ, նոյն գրերու մասին տեղեկութիւն ուզելով: Բայց կը սխալի պատմահայրը կարծելով թէ Դանիէլ Միջագետք կը գտնուէր: Ան Արզնոյ եպիսկոպոսն էր, եւ Մաշտոց Տիգրանակերտ հասնելէն առաջ պէտք էր հանդիպիլ Արզն, եւ հոն տեսնուած ըլլալ Դանիէլի հետ: Բայց, ինչպէս կ'ըսէ Խորենացի, աւելի բան մը չգտնելով անոր մօտ, դիմեց Եդեսիա, հոն դիւանին մէջ փնտռելու իր ուզածը:

«Աշակերտասէր վարդապետը», ինչպէս կ'ըսէ Կորիւն, բաւական հետատես, հետը առած էր աշակերտներու խումբ մըն ալ, գուշակելով որ իր փնտռտուքները կրնային երկար տեւել: Հետեւաբար առիթէն օգտուելով՝ բերած աշակերտները տեղաւորեց յունական եւ ասորական լեզուի դպրոցներու մէջ. «Իսկ աշակերտասէր վարդապետին զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւնն կարգէր եւ զոմանս ի յունական դպրութիւնն. անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր»: Կորիւն հոս բաւական մութ կերպով կը շարադրէ իր պատմութիւնը, որմէ բազմազան մեկնութիւններու դուռ կը բացուի: Նորայր Բիւզանդացի կը կարծէ որ Մաշտոց իր աշակերտներէն մաս մը Եդեսիա ձգած ըլլայ՝ ասորական դպրութեան համար, իսկ միւս մասն ալ Եդեսիայէն Սամոսատ ղրկած՝ յունարէնի ուսման համար: Ապա կարծիք փոխելով կ'ըսէ. «Մաշտոց զոմանս յաշակերտաց իւրոց կը զետեղէ յԱմիդ, որպէսզի ասորերէն ուսանին, եւ զայլս յԱմդայ կը գումարէ, այսինքն՝ կը յղէ ի Սամուսատայ յունական դպրոցս»[100]:

Ակինեանի համաձայն՝ Մաշտոց Ամիդ

99. Գ. ՏԷՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, Հայ գրի 1500 ամեակի առթիւ: (Տես Մեսրոպ Մաշտոց, յօդուածների ժողովածու, Երեւան, 1962, էջ 192):

100. ՆՈՐԱՅՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ, Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 17, ծն. 1:

կը ձգէ աշակերտներէն մաս մը, յունական ուսման համար. իսկ ուրիշ մաս մըն ալ Եդեսիա կը բերէ՝ ասորերէնի մէջ զարգացնելու, եւ իր երկու օգնականները առած «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» կ'առաջարկէ կարդալ ի ՄԱՄՈՒԵՍՏԱԿԱՆ քաղաքն. իսկ գումարել–ը՝ երթալ, մեկնիլ, կը հասկնայ: Ապա դարձեալ կարծիք փոխելով՝ կը յայտարարէ. «Այս պարբերութիւնը (եւ անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր) օտար ձեռքէ յաւելուած կ'երեւայ». վասնզի «Պակասաւոր է պարբերութիւնը: Անտի. ուրկէ՞, յԱմդա՞յ, յԵդեսիա՞յ, թէ երկու քաղաքներէն ալ. ո՞ւր է բային տէրը. գումարէր, ներգործակա՞ն թէ կրաւորական բայ է»[101]:

Աբեղեանի համաձայն ալ Մաշտոց Եդեսիոյ մէջ կը զետեղէ աշակերտներէն մաս մը՝ ասորական դպրութեան, եւ անկէ (Եդեսիայէն) Սամոսատ կը ղրկէ ուրիշ խումբ մը՝ յունական դպրութեան[102]:

Աճառեան ալ նոյն կարծիքէն է, եւ մանրամասնօրէն բացատրելով գումարել բային իմաստը, որ ըստ իրեն ալ ուղարկել պէտք է նշանակէ, կ'եզրակացնէ թէ Մաշտոց իր աշակերտներէն մաս մը Եդեսիա կը ձգէ՝ ասորական ուսման համար, եւ մաս մըն ալ Սամոսատ կը ղրկէ՝ յունական ուսման մէջ զարգանալու համար[103]:

Այս բոլոր կարծիքներու և մեկնութիւններու պատճառը կը կարծենք որ գումարել բային սխալ իմաստ վերագրուած ըլլալն է: Նորայրէն սկսեալ՝ Ակինեան, Աճառեան եւ Աբեղեան այդ բային միայն մէկ առումը նկատի առած են, այսինքն՝ ուղարկել, առաքել իմաստը: Ասկից դժուարութեան մէջ մնացած՝ բացատրելու թէ Մաշտոց ուսկի՛ց ղրկած է աշակերտները դէպի Սամոսատ, կամ ե՛րբ է որ բոլոր աշակերտները Սամոսատ եկած ըլլան: Ուրեմն, եթէ Աբեղեանի հետ ընդունինք որ Մաշտոց Եդեսիայէն մաս մը աշակերտներէն Սամոսատ ղրկած ըլլայ եւ մաս մը նոյն տեղը պահած՝ ասորական ուսման համար, Կորիւնի պատմածներէն չենք կրնար իմանալ թէ առանք ե՛րբ Սամոսատ գացած ըլլան: Վասնզի, մէկ կողմէն, Մաշտոց Սամոսատ մեկնած միջոց՝ միայն երկու ընկերներ հետը կը տանի. միւս կողմէն, Սամոսատէն դարձին, ամենայն իւրայովքն կը դառնայ. բացատրութիւն մը, որ Կորիւն կը գործածէ նաեւ դէպի Հայաստան վերադարձի միջոց. «Հանդերձ շնորհատուր պարգեւօքն եւ ամենայն իւրայովքն ի շնորհաց Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր»[104]:

Մինչ եթէ գումարել բային առաջին եւ գլխաւոր իմաստը նկատի առնենք, որ համաձայն ՆՀԲի, Աճառեանի Արմատական բառարանին, Մալխասեանի Բացատրականին կը նշանակէ հաւաքել, ժողվել, խմբել, կը կարծենք թէ աւելի կրնայ պարզաբանուիլ խնդրոյ առարկայ նախադասութիւնը: Վասնզի «Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» նախադասութիւնը կրնանք թարգմանել. «Անկէ, Սամոսատ քաղաքը կը հաւաքէր». այսինքն՝ Մաշտոց իր աշակերտները յետ զետեղելու Եդեսիոյ մէջ, մաս մը ասորական, մաս մըն ալ յունական դպրութեան, անոնց հրահանգ կու տար որ Սամոսատ քաղաքը հաւաքուին:

Կորիւն, որ հաւանաբար ներկաներէն մէկն էր, իր պատմութիւնը շարադրած միջոց՝ ժամանակագրական կարգին չէ որ կը հետեւէր, այլ գաղափարի կարգին: Ուստի նախ կը շարադրէ ինչ որ կը վերաբերէր աշակերտներու. եւ անոնց մասին ըսելիքները լրացնելէ վերջ միայն՝ կ'անցնի Մաշտոցի եւ ընկերներու կատարածին մասին խօսելու: Բնականաբար առաջին մասին մէջ կը կանխէ ըսելու ինչ որ ժամանակով ետքը եղած էր:

Բացատրելու համար մեր միտքը՝ շա-

---

101. ԱԿԻՆԵԱՆ, *Անդ*, էջ 83, ծն. 24:
102. ԱԲԵՂԵԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոց եւ գրի ու գրականութեան սկիզբը, (*Տես* Մեսրոպ Մաշտոց, *յօդուածների ժողովածու*, էջ 257:
103. ԱՃԱՌԵԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոց, «*Էջմիածին*» (1955), *Բ*, էջ 17–18:
104. ԿՈՐԻՒՆ, վարք Մաշտոցի, *Հրտ. Աբեղեանի*, *Երեւան*, 1941, էջ 50:

շադրենք դէպքերը՝ ինչպէս կը կարծենք որ եղած ըլլան: Մաշտոց բոլոր աշակերտներով կը հասնի Եդեսիա, յետ հանդիպելու Ամիդ, ուր ոչ մէկ աշակերտ կը թողու: Հոս, Եդեսիոյ մէջ, աշակերտներէն մաս մը ասորական դպրոց կը տեղաւորէ, մաս մըն ալ յունական: Յետոյ երկու ընկերներով, Յովսէփ եւ Յովհան, կը լծուի իր քննութիւններու գործին: Երբ ամէն ջանք ապարդիւն կ'անցնի՝ Դանիէլեան գրերու մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ գտնելու, Մաշտոցի մտքին մէջ կը հասուննայ նոր տառեր հնարելու գաղափարը, և կարծես շուտով կարելի կ'ըլլայ իրականացնել իր մտածութիւնը: Մինչդեռ աշակերտները տակաւին իրենց ուսումով զբաղած՝ կը շարունակեն դասերը, Մաշտոց կը մեկնի Սամոսատ, իր երկու ընկերներով, Հռուփանոս գրչին հետ գեղագրական կամ գրչութեան հարցը ուսումնասիրելու: Բայց մեկնած միջոց՝ հրահանգ կը թողու աշակերտներուն, որ անոնք ալ հաւաքուին կամ գումարուին Սամոսատ, ուր ամէնքն ալ գրչութեան արուեստին պիտի ծանօթանան Հռուփանոսի առաջնորդութեամբ:

Կորիւնի պատմածները մեզի մութ եւ դժուարհասկնալի են, որովհետեւ հեռու ենք դէպքերէն եւ շատ բաներու անտեղեակ. մինչ իր ժամանակակիցները դիւրաւ պիտի հասկնային իր պատմածները՝ տեղեակ ըլլալով անցուդարձին եւ անոր գրած լեզուին:

ՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ԳՐԵՐ

Մաշտոց Եդեսիա հասնելուն՝ իսկոյն գործի լծուեցաւ: «Բազում աշխատութեանց համբերեալ... որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական շաւիղն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»[105]:

Մաշտոց պէտք չունէր Եդեսիա երթալու՝ հայերէն գրեր հնարելու համար, եթէ սկիզբէն մտադրած ըլլար այդ բանը: Հետեւաբար իր բուն նպատակը եղած պիտի ըլլայ, ինչ որ Խորենացի մեզի կը տեղեկացնէ, Դանիէլեան գրերու մասին անդրագոյն տեղեկութիւններ գտնելը, ինչպէս ըսինք: Բայց ահա երբ իր փնտռտուքները ապարդիւն կ'անցնին, իր մտքին մէջ բնականօրէն կը ծագի նոր տառեր հնարելու գաղափարը եւ իսկոյն գործի կը լծուի:

Աճառեան կը համարի թէ Դանիէլեան գրերը մէկ երկու տարի ուշացուցած ըլլան Մաշտոցեան գրերու գիւտը. ընդհակառակն պէտք է ըսել որ Դանիէլեան գրերն են որ թէ՛ փութացուցին եւ թէ նպաստեցին Մաշտոցեան գրերու գիւտին: Վասն զի Դանիէլեան գրերու թերութիւնները եւ երկու տարուան փորձը Մաշտոցի ցոյց տուին լաւագոյն լուծումներ՝ քան եթէ ան մէկէն ձեռնարկած ըլլար գրերու գիւտին:

Կորիւնի համաձայն՝ Մաշտոց է բուն հեղինակը հայոց այբուբենին. վասնզի ինք «հայրաբար» ծնաւ այդ նոր գրերը: Ղ. Փարպեցիի համաձայն՝ Մաշտոց Դանիէլեան գրերը յարմարցուցած է, Ս. Սահակի թելադրութեամբ և օգնութեամբ[106]: Իսկ Մ. Խորենացի աստուածային տեսիլքի մը կը վերագրէ հայերէն գրերու գիւտը. «Տեսանէ ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի»[107]: Որքան ալ Մալխասեան[108] ջանայ արդա-

---

105. ԿՈՐԻՒՆ, վարք Մաշտոցի, էջ 48:
106. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, *Վեն*. 1933, էջ 45:
107. Մ. ԽՈՐ. Գ, ԾԳ:
108. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Ս., Մատենագրական դիտողութիւններ, *Երեւան*, 1961, էջ 30–31:

Մալխասեան Կորիւնի բառերն ալ տարբեր կը մեկնէ քան Աբեղեանի թարգմանածը, եւ կ'ուզէ Կորիւնի մէջն ալ գտնել Խորենացիի պատմած հրաշապատումը: Մալխասեան փոխելով կէտադրութիւնը՝ կը մեկնէ. «Աստուած իւր հայրական խնամքով, իւր նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջով շնորհել է մեր նշանագրերը»: *Եւ իր մեկնութեան՝ սա փաստը կը բերէ. «Եթէ ըստ Կորիւնի՝ սուրբ աջը Մեսրոպինը ըլլար, ապա նա չէր*

© National Library of Armenia

բացնել Պատմահօր այս բացատրութիւնը, Կորիւնի բառը ամէնէն իրապաշտն է: Սակայն Ղազար Փարպեցիի պատմածը ըստ ինքեան չի հակասեր Կորիւնի. վասնզի ճիշտ է որ Մաշտոց Դանիէլեան գրերը զարգացնելով հասաւ իր գիւտին: Այնուհանդերձ Գրոց գիւտի խնդրին հեղինակը կը մնայ Մաշտոց: Որովհետեւ ինքն է որ անոնց ձեւերը հնարեց կամ ճշտեց, անունները տուաւ, կարգի դրաւ, եւ մանաւանդ լրացուց՝ տալով ամէն հնչումին իր յատուկ նշանագիրը: «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ յօրինէր սիղոբայիւք, կապօք»:

Բնական է Մաշտոց աչքի առջեւ ունեցած է յունական այբուբենը եւ անկէ ներշնչուած թէ՛ ձեւերու կազմին մէջ, թէ՛ անուններու եւ թէ կարգին համար: Բայց մօտիկ համեմատութիւն մը երկու այբուբեններու՝ իսկոյն կը յայտնէ թէ Մաշտոց հայերէն այբուբենին ուզած է առանձնայատուկ նկարագիր տալ. ո՛չ մէկ նշանագիր, ո՛չ մէկ նշանագրի անուն եւ ո՛չ ալ անոնց կարգը բոլորովին կը համապատասխանեն յունարէնի: Իսկ նշանագրերու թիւը հայերէնի մէջ տասներկու հատով աւելի է յունականէն: Այս տասներկու նոր տառերը պէտք է կոչուին Մաշտոցեան տառեր եւ պէտք է նկատուին Մաշտոցի հանճարին արտայայտութիւնը:

Բազմաթիւ փորձեր եղած են գտնելու համար թէ Մաշտոց ուսկի՛ց ներշնչուած է կամ առած այդ նշանագրերը: Եւ որքան առաջին բանասէրները հեռուներ գացած են փնտռելու համար Մաշտոցեան տառերու ծագումը (օր. Սանսկրիտ, Եբրայերէն, Ասորերէն, Պահլաւերէն, Եգիպտական պատկերագրութիւն, բեւեռագրութիւն, եւն.), այնքան նոր շրջանին մօտեցան ճշմարտութեան՝ փնտռելով զայն Մաշտոցի ծանօթ լեզուներու մէջ: Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար Մաշտոցեան գրերու ծագումը փնտռել նոյն ինքն Մաշտոցի մտքին մէջ, որ հետեւելով այն սկզբունքին թէ հայերէն ամէն հնչումի համար պէտք է յատուկ նշանագիր տալ, ինք մինակ յունարէնի մէջ չեղած գրերը հնարեց՝ ձեւելով նոյն յունական կամ այլ եւս հայացած այբուբենէն[109]:

համարձակի մեր գրերը կոչել աստուածատուր եւ չէր յանդգնի մեր գրերը համեմատել Մովսէս մարգարէի բերած տասնաբանեայ պատուիրաններին հետ, որոնք գրուած են եղել մատամբն Աստուածոյ» (Մալխասեան, Անդ):

Մալխասեանի բերած պատճառը շատ ալ զօրաւոր փաստ մը չէ՝ իր մեկնութիւնը արդարացնելու. վասնզի Մաշտոցեան գրերը աստուածատուր կրնան կոչուիլ նաեւ անոր համար որ Մաշտոց աղօթքով խնդրեց, եւ Կորիւնի համաձայն՝ Աստուծմէ իրեն վիճակուեցաւ այդ գրերը հայրաբար ծնանիլ: Մովսէս մարգարէի հետ համեմատութիւնն ալ շատ բնական է եւ հասկնալի, եւ հարկ չկայ որ հայ նշանագրերն ալ մատամբ Աստուծոյ տրուած ըլլան: Մալխասեանի մեկնութեան սխալը անոր մէջն է որ Կորիւնի յիշեալ նախադասութիւնը կը բացատրէ առանց նկատի առնելու անոր քերականական կազմը. Նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջը՝ Աստուծոյ կը վերագրէ. ինչ որ շատ անսովոր բացատրութիւն մըն է: Ուստի լաւագոյն է մնալ Արեղեանի թարգմանութեան վրայ: Անով Մաշտոց Աստուծմէ ստացած շնորհքովը, հայոց գրերու հայրը եւ ծնողը կ'ըլլայ՝ ի'ր սուրբ աջովը:

109. Ա. Աբրահամեան իր մէկ նոր յօդուածին մէջ շատ յաջող կերպով վերլուծած եւ բացատրած է Մաշտոցեան գրերու ծագումի հարցը: (Նախամաշտոցեան հայ մատենագրութիւնը եւ Դանիէլեան գրերը, «Պատմաբանասիրական Հանդէս» (1963), 4, էջ 130–144): Յօդուածին առաջին մասին մէջ, յարգելի հեղինակը կը պաշտպանէ նախամաշտոցեան գրականութեան գոյութիւնը: Թէեւ իր այս տեսակէտը գոհացուցիչ կերպով ապացուցած չէ, սակայն երկրորդ մասին մէջ ներկայացուցած Դանիէլեան գրերու դերը՝ Մաշտոցեան գրերու ձեւաւորման տեսակէտէն՝ շատ հետաքրքրական է եւ մինչդամայն գոհացուցիչ: Հեղինակը իր վարկածը հիմնած է երկու կարեւոր վկայութիւններու վրայ. առաջինը Դաւիթ Անյաղթի վերագրուած հանելուկ մըն է, որ հայերէն այբուբենին համար կ'ըսէ. «Զափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երիցս երկոտասան»: Ասկէ պարզ կը տեսնուի թէ հայերէն այբուբենը նախապէս 24 տառերէ կազմուած, ապա եղած է 36 տառ: Երկրորդը Մովսէս Խորենացիի վկայութիւնն է, թէ Դանիէլի քով գտնուած գրերը «կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին» էին: Յենած այս երկու վկայութիւններուն վրայ՝ Ա. Աբրահամեան շինած է համեմատական տախտակ մը, ուր յայտնի կ'երեւի թէ ի՛նչպէս յունական 24 տառերէն ծագած են հայերէն այբուբենին 24 նշանագրերը, որոնք պէտք էին Դանիէլեան գրեր եղած ըլլալ: Յետոյ կը ցուցադրէ մնացեալ 12 տառերուն ծագումը նախորդ տառաձեւերէն: Հուսկ կը բացատրէ Նորագիւտ կամ Մաշտոցեան տառերու դասաւորման հարցը: Այս ամէնը շատ համոզիչ կերպով ներկայացուցած է եւ կրնանք ըսել թէ Մաշտոցեան գրերու ծագումին լաւագոյն բացատրութիւնն ըլլայ: Սակայն հարցը կը մնայ թէ արդեօք Դանիէլեան կոչուած գրերը հայկական հի՞ն գրերն էին՝ թէ Դանիէլէ յարմարցուած, ինչպէս յայտնի կերպով կը վկայէ Խորենացի՝ երբ կ'ըսէ. «Հարքէլ... խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիելէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ» (Գ, ԾԲ): Այս պարագային, Դանիէլ այդ գրերը յարմարցուցած պիտի ըլլար իր թեմին, Արզնի Հայոց համար, ինչպէս կ'ենթադրէ Մարկուարտ (Տես Մեսրոպ Մաշտոց, Յօդուածների ժողովածու, էջ 163):

ՀՌՈՒՓԱՆՈՍԻ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Կորիւն շարունակելով պատմութիւնը կը գրէ. «Ասկէ վերջ հրաժեշտ առնելով Ս. Եպիսկոպոսներէն, իր օգնականներուն հետ, այսինքն Յովսէփի և Յովհանի հետ, իջաւ Սամոսատ քաղաքը»: Եդեսիա բլուրի մը վրայ շինուած ըլլալով՝ իջնել բառը լաւ կը յարմարի հոս. թէեւ աշխարհագրական կերպով Սամոսատ աւելի հիւսիս ըլլալով՝ պէտք էր ելլել բառին սպասէինք: Սամոսատի մէջ ալ շատ լաւ ընդունելութիւն գտաւ Մաշտոց՝ քաղաքին եպիսկոպոսէն: Կորիւն, հակառակ իր սովորութեան, այդ եպիսկոպոսին անունը չի տար մեզի. բայց պատմութենէն գիտենք թէ Անդրէաս Սամոսատցին էր, այն որ մասնակցեցաւ Եփեսոսի ժողովքին, կողմնակից Յովհաննէս Անտիոքացիին, անոնցմէ՝ որ Նեստորի արդարացման կ'աշխատէին: Եթէ Կորիւն կը զգուշանայ անոր անունը տալու, պատճառը այն է որ Ռապուլաս Եդեսիոյ եպիսկոպոսը, Եփեսոսի ժողովքէն վերջ, տոր դէմ ալ պայքար բացած էր, իբրեւ Նեստորի բարեկամ կամ Անտիոքի դպրոցին կողմնակից: Երբ Կորիւն Մաշտոցի վարքը կը գրէր՝ Անդրէասի անունը շատ լաւ չէր հնչեր Հայաստանի մէջ ալ, ուսկից Թէոդոր Մոպսուեստացիի գրութիւնները վտարուած էին, իբրեւ Նեստորի ուսուցիչ եւ Անտիոքեան դպրոցի մեծագոյն դէմքերէն մէկը:

Մաշտոց Սամոսատ մտաւ խորհրդակցելու համար Հռուփանոս նշանաւոր գրիչի մը հետ: Հռուփանոս աւելի ուշ նոյն քաղաքի եպիսկոպոսը եղաւ, եւ մասնակցեցաւ թէ՛ Եփեսոսի ժողովակին եւ թէ Քաղկեդոնի ժողովին: Ուստի ժամանակի երեւելի անձնաւորութիւններէն մէկն էր: Մ. Խորենացի զինքը Եղփիանի աշակերտ կը կոչէ, եւ կը տանի Սամոս կղզին, ուր՝ կ'ըսէ՝ առանձնացած էր: Սամոս կղզին կը գտնուի Միջերկրականի արեւելեան կողմը, Փոքր Ասիոյ ափին մօտ, հանդէպ Եփեսոսի: Խորենացիի տեղեկութիւնը, ինչպէս նախապէս ըսինք, չի կրնար պատմական հիմ ունենալ:

Ի՞նչ եղաւ Հռուփանոսի գործակցութիւնը Մաշտոցի գործին մէջ: Կորիւն կ'ըսէ. «Անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն, եւ զնրբագոյնն, զլայնագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ»[110]: Այս խօսքերէն կը հետեւի թէ Մաշտոց գիմած է յոյն լեզուի գրագիրի մը, որուն հետ կրցած է ընտրել, որոշել կամ ճշտել հայերէն նշանագրերուն հաստ ու բարակ, երկայն ու կարճ, ուղիղ եւ ծալուած տեսակները կամ մասերը: Այսինքն՝ ուսումնասիրած են գեղագրական կամ գրչագրական հարցը: Այսպէս կը հասկնան թէ՛ Աճառեան եւ թէ մասամբ Արեղեան:

---

110. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, էջ 48:

Այս մասին տարբեր կարծիք կը յայտնէ Գուրգէն Սեւակ, որ Մաշտոցեան 1600ամեակի առթիւ իր հրատարակած փոքրիկ հատորին մէջ, շատ մը գնահատելի եւ հետաքրքրական հարցեր լուսաբանած է, ինչպէս օրինակ Վրացերէն եւ Աղուաներէն այբուբեններու Մաշտոցեան ծագումը եւն.:

Գ. Սեւակ կը հերքէ Աբեղեանի կարծիքը, եւ անոր հետ բոլոր անոնց որ Կորիւնի բառերը «Դիտել էն որպէս սոսկ գեղագրական, նկարչական աշխատանք». ինք անոր փոխարէն Հռոփանոսը կը նկատէ «Որպէս հմուտ քերականագէտ», որ «Մեսրոպի համար եղել է սոսկ խորհրդատու, որոշելու համար թէ հայկական տառերը, հնչիւնները, ի՛նչպէս են դասաւորուելու՝ քերականութեան մէջ ընդունուած դասակարգութեամբ. Նրանից ո՞րն նուրբ (լերկ, բարակ, գերկ), ո՞րը լայն (թաւ, ստուար, ծանր, խաժ), ո՞րը երկայն, ո՞րը կարճ (սուղ), ո՞րը կրկնաւոր (կրկնակ)»: Եւ իր այս բանծը փաստելու համար՝ ան մէջ կը բերէ Դ. Թրակացիի քերականութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ եղած հայերէն գրերու տեսակներու մասին բսուածները. ուր ճիշտ է որ կան իրեն յիշած զանազանութիւնները[111]: Սակայն պէտք է նշենք որ Գ. Սեւակ զգալի փոփոխութեան ենթարկած է Կորիւնի բնագիրը՝ իր վարկածը փաստելու համար: Նախ Հռոփանոսը հմուտ քերական կոչելով, մինչ Կորիւն «գրիչ հելլենական դպրութեան» կը կոչէ: Եւ գրիչ՝ քերականագէտ ըլլալէ աւելի՝ գեղագիր կը նշանակէ: Մանաւանդ որ Կորիւն կ'աւելցնէ թէ Առակաց գրքին առաջին բառերը գրուեցան «ձեռամբ այնորիկ գրչի»: Եւ թէ նոյն գրիչը սորվեցուցած է Մաշտոցի աշակերտներուն, ու զանոնք բրած «գրիչս նմին դպրութեան»: Ուստի յայտնի է որ Հռոփանոսի արուեստը քերականագէտ ըլլալէ աւելի՝ գրիչ կամ գեղագիր ըլլալն էր: Մաշտոց անոր դիմած էր գեղագրական արուեստի խորհուրդ ընդունելու, եւ ոչ քերականութեան:

Եթէ պահ մը ընդունինք որ Կորիւնի խօսքերը նշանագրերու ընտրութեան մասին՝ վերաբերերին հայերէն տառերու հնչումի եւ ո՛չ թէ ձեւի զանազանութեան, ինչպէս կը համարի Գ. Սեւակ, այդ պարագային՝ պէտք է ենթադրենք որ Մաշտոց անտեղեակ էր իր գտած նշանագրերուն արժէքին. չէր գիտեր թէ Բ Գ Դ – Փ Ք Թ գրերը՝ նո՞ւրբ հնչում ունին թէ թաւ: Թէ իր հնարած ձայնաւորներէն Է, Ե, ո՞րն է երկար եւ որը՝ կարճ: Թէ ո՞ր ձայնաւորները առանձին պիտի գործածէ, եւ որո՞նք՝ կրկին: Երկրորդ, Գ. Սեւակի մէջբերումը Թրակացիի քերականութենէն՝ կը զանազանէ հայերէն տառերու երեք աստիճանաւորում, բաղաձայններու համար. նուրբ, թաւ եւ միջակ: Մինչ Կորիւնի խօսքերուն մէջ՝ այս վերջին տեսակի մասին խօսք չկայ: Ձայնաւորներու ալ կարճի ու երկայնի զանազանութիւնը՝ լրիւ չի բացատրեր հայկական ձայնաւորներուն աստիճանաւորումը: Հարկ է երկայն եւ կարճ ձայնաւորներու կողքին դնել սուղը, ինչպէս է Ը ձայնաւորը, որ զուտ Մաշտոցեան նշանագիր է և Մաշտոցի նուրբ անդրադարձութեան յատուկ: Քանզի հայերէն լեզուի հիմնական օրէնքներէն մէկն է սղում կոչուած երեւոյթը, որ կը յայտնուի ամէն հոլովումի եւ բարդութեան ժամանակ: Այս օրէնքին համեմատ, երկայն ձայնաւորները կը կարճնան, կարճերն ալ կը սղին: Օրինակ

բոյժ – բուժել – բըժիշկ
պարտէզ – պարտիզպան
սիրտ – սըրտի

Ուստի ՈՅ երկարը կ'ըլլայ ՈՒ. եւ այս վերջինս կը սղի Ը–ի:

Նմանապէս Է երկարը, կ'ըլլայ Ի. այս վերջինս կը սղի Ը–ի:

Արդ, հելլենական դպրութեան քերականագէտ մը դժուար էր որ հայերէն լեզուի այս յատկութիւններուն տեղեակ ըլլար, եւ կարենար Մաշտոցի խորհուրդ տալ:

111. ԳՈՒՐԳԷՆ ՍԵՒԱԿ. Մեսրոպ Մաշտոց, հայկական գրերի ու Մատենագրութեան սկզբնաւորումը. Երեւան, 1962. 58–64:

Գ. Սեւակի միակ նպաստաւոր զանազանութիւնը կրնայ ըլլալ նշանագրերու համար բսուած առանձին եւ կրկնաւոր բացատրութիւնը: Անիկա կրնայ նաեւ պատշաճիլ առանձին ձայնաւորներու եւ բարդ ձայնաւորներու գոյութեան: Ճիշտ է որ Մաշտոց ձայնաւորներու այս գոյութիւնը կազմած է յունարէնի վրայէն: Այսպէս պարզ ձայնաւորներու քով, ինչպէս են Ա Ե Ի Ո, ունինք բարդերը ԱՒ ԵՒ ԻՒ ՈՒ, որոնք ձայնաւորի դեր ունին՝ երբ իրենց կը յաջորդեն բաղաձայն գրեր. աւժանդակ, իւթն, սիւզ, սուտ եւն. (իսկ երբ ձայնաւոր մը կը հետեւի, Ւ գիրը բաղաձայնի արժէք կը ստանայ. օր. աւան, Երեւան, հիւանդ, գինուոր եւն.):

Բայց երբ Կորիւնի խօսքերուն մէջ առաջին երկու զանազանութիւնները (նուրբ եւ հաստ, երկայն ու կարճ) գրերու ձեւին կը վերաբերին, հարկ է որ այս վերջին զանազանութիւնն ալ (առանձին եւ կրկնաւոր) նոյնպէս գրերու ձեւին վերաբերի: Եւ արդէն Աճառեան այս մասին ճիշտ բացատրութիւն տուած է, կրկնաւոր բառը ո՛չ թէ կրկին, այլ ծալուած, ոլորուած իմանալով: Այսպէս ունինք ծունր կրկնել բացատրութիւնը, ուր ԿՐԿՆԵԼ՝ ծալել կը նշանակէ: Մ. Խորենացին ալ ոլորել իմաստով գործածած է կրկնել, երբ կը պատմէ Մերուժան Արծրունիի ձերբակալումը եւ Սմբատ Բագրատունիէ հրաշէկ շամփուրով պսակուիլը. «Գտանէ պատրաստական... շամփուր երկաթի ի մէջ խորովելոյ, զոր ջեռուցեալ կրկնեաց, բոլորեալ որպէս պըսակ» (Խոր. Գ. ԼԷ): Եթէ կրկնել՝ ծալել կամ բոլորել կը նշանակէ, Կորիւնի կրկնաւոր ածականը պէտք է ծալուած կամ ոլորուած նշանակէ. եւ այսպէս կ'ունենանք բոլորակ կամ ծալուած գրերու զանազանութիւնը. անոր հակառակէն՝ առանձին կոչուածներն ալ հասկնալով ուղիղները կամ չծալուածները:

Ճշդելէ վերջ թէ Հռոփանոսի գործակցութիւնը զուտ գեղագրական կամ գըրչագրական արուեստին համար եղած էր, լաւագոյն կերպով կրնանք հասկնալ Կորիւնի պատմութեան յաջորդող խօսքերը, թէ երբ Մաշտոց այս գործն ալ լրացուց՝ ձեռնարկեց թարգմանութեան, իր երկու ընկերներով, այսինքն՝ Յովսէփի և Յովհանի հետ, զորս միասին Սամոսատ տարած էր: Մինչ թարգմանութիւնը կը լըրացնէր, հոն կը հաւաքուէին միւս աշակերտներն ալ, եւ Հռոփանոս գրի կ'առնէր Առակաց Գրքին հայերէն թարգմանութեան առաջին բառերը՝ ծանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ: Կորիւն յատուկէն կը շեշտէ թէ այս բառերը նոյն գրչին ձեռքով գրուեցան: Եւ թէ ա՛ն սորվեցուց Մաշտոցի աշակերտներուն նոյն գրութեան գրագիր ըլլալ. «Հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան»: Կորիւնի այս խօսքերը բնագրէն դուրս կը հանէ Ակինեան եւ կը նկատէ յետամուտ, իբր քերականօրէն անկապ: Սակայն Կորիւնի մէջ բազմաթիւ են օրինակներ հանդերձ նախադրութեամբ կազմուած նախադասութիւններու:

Այսպէս, ուրեմն, Հռոփանոս Մաշտոցի խորհուրդ տալէ ետք՝ կ'ըլլայ նաեւ հայ գրչութեան արուեստի հայրը եւ ուսուցիչը: Գարեգին Յովսէփեան հայկական գրչութեան արուեստի ամէնէն հին յիշատակութիւնը գտած է Զ. դարուն մէջ[112]: Առանց մերժելու այդ յիշատակութեան կարեւորութիւնը, մենք կ'ուզենք Կորիւնի այս խօսքերուն մէջ տեսնել ամէնէն հին եւ առաջին յիշատակութիւնը հայ գրչութեան արուեստին նկատմամբ: Այնպէս որ Մաշտոցի աշակերտներն են, որ Հռոփանոսէն սորվելով՝ այս արուեստը Հայաստան բերին ու հիմնեցին գա–

112. Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 7: «Գայր իշխանն Բագրեւանդեա եւ Արշարունեաց, Աշոտ որդի Սմբատա ի վանքս, եւ ետ զԾնաւտկոյս Հաստատուն գրով, եւ զՈսկոյն ի Վանգոյս, ի պէտս վարդապետացն որ զգրչութեան արուեստ ունէին եւ զսուրբ գիրսն յաւրինէին, որք էին երեսուն եւ վեց վարդապետք»:

© National Library of Armenia

նաղան դպրոցներ, որոնցմէ է անշուշտ Գարեգին Կթղ.ի յիշած Վանկոյի վանքի հայ գրչութեան դպրոցն ալ։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սամոսատի մէջ լրացնելէ ետք իր գործը, Մաշտոց հրաժեշտ առնելով քաղաքին եպիսկոպոսէն, իր բոլոր աշակերտներով կը վերադառնայ նախ Եդեսիա եւ ապա Ամիդ։ Եւ երկու քաղաքներու եպիսկոպոսներուն կը ներկայանայ թէ՛ ցոյց տալու համար եղած աշխատանքներուն արդիւնքը եւ թէ՛ հրաժեշտ առնելու անոնցմէ։ Աճառեան կը համարի թէ երկու եպիսկոպոսներն ալ Եդեսիա կը գտնուէին այդ պահուն։ Ճիշտ է որ Կորիւնի բառերէն այդպէս կարելի է տպաւորուիլ։ «Որ յորոց նախընկալն եղեւ առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրըս. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց եւ յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային»[113]։ Այս տողերու մէջ կը նշմարուի Կորիւնի աճապարանքը մէկ անգամէն ըսելու ինչ որ երկու տարբեր քաղաքներու մէջ պատահած էր։ Ուստի պէտք է ենթադրել որ Մաշտոց Եդեսիայէն անցնելով կը մտնէ Ամիդ, եւ անկէ կը բռնէ վերադարձի ճամբան, անշուշտ նոյն ճամբով որ եկած էր. «Զօթեւանօք անցեալ յաջողութեամբ եւ հովելից ուրախութեամբ»։ Մանանդեանի աշխատութեամբ՝ Արտաշատէն Տիգրանակերտ երկարող ստուգուած օթեւաններն են. Արտաշատ – Բագաւան – Դիդեմ – (Indua?) – Հարք – Եղեգական – Դոնեվանք – (Molchia?) – Բաստավան – Պատրանաւան – Արդն – Զինկերտ – Տիգրանակերտ[114]։ Այս բոլոր օթեւանները իրարմէ շուրջ 30 հզրմղր. հեռաւորութեան վրայ՝ մէկ մէկ օրուայ միջոցին կտրելով, Մաշտոց շուրջ 15 օրէն հասած պիտի ըլլայ Այրարատեան գաւառը, Վռամշապուհի վեցերորդ տարին, գրեթէ տարի մը բացակայութենէ վերջ։ Բնականաբար Մաշտոցի ժամանումի լուրը մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ մայրաքաղաքին մէջ, եւ թագաւոր ու կաթողիկոս, իշխաններու հետ ընդ առաջ ելած մինչեւ Երասխ գետին ափերը, ուր կար Տափեր նշանաւոր կամուրջը, յաղթական կերպով կ՚ընդունին Գրոց գիւտի մեծ հեղինակը եւ շքեղ թափորով կը մտնեն քաղաք։

(Շար. 2)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

113. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, էջ 50։
114. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յ., Հին Հայաստանի ճանապարհները, Երեւան, 1936, էջ 85–114։

ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ ԾՈՓՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ

ԵՒ

ԲՆԱԲԵՂ ԲԵՐԴԻ ՏԵՂԻՈՅՆ

Ծոփք կամ Ծոփաց աշխարհը, որ Հայաստանի հարաւ արեւմտեան նահանգներէն մէկն էր, 15.890 քառակուսի հզրմղր. տարածութեամբ, հին ատենէ ի վեր բաժնուած էր ութը գաւառներու, զորս կը յիշէ Խորենացիի աշխարհագրութեան կազմողը. Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բալահովիտ, Ծոփք, Անձիթ, Դէգիկ եւ Գաւրէկ։

Ծոփք անունը, Բելք կը համարի որ նախաուրարտական է, եւ Բալուի ուրարտական արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած ՍՈՒՓԱՆԻ = SUPANIն է, եւ որ կը համապատասխանէ հին Ծոփաց աշխարհին։ Յոյն և լատին պատմիչները եւս կը յիշեն Ծոփքը եւ ՍՈՓ կամ ՍՈՓԷՆԷ կը կոչեն Σωφ, Σωφηνή = լատ. Sophane, Sophanene։

Այս ընդարձակ աշխարհին սահմանները ճշտելու համար՝ տեսնենք թէ օտար եւ հայ պատմագիրները եւ աշխարհագիրները ի՞նչ կ՚ըսեն։

1. Օտար աշխարհագիրներ. Առաջին օտար աշխարհագիրը որ կը յիշէ Ծոփքը, Ստրաբոնն է, ծնած Ամասիա Ն. Ք. 58ի ժամանակները, եւ ապրած մինչեւ 25 Թուականը Յ. Ք.։ Ստրաբոն գրած է համբաւաւոր աշխարհագրութիւն մը, ուր կը յիշէ մեր Ծոփքը և զայն Σωφανή կ՚անուանէ. եւ որ ըստ իրեն, կը գտնուէր Եփրատի ձախ ափին վրայ, Մալաթիոյ եւ Կոմմագենէի դիմաց, եւ իր սահմանները կը հասնէին մինչեւ Տաւրոսի կամ Մասիոսի լեռներուն ստորոտը. երկիր մը որ կը տարածուէր Տաւրոսի եւ Անտիտաւրոսի լեռներուն միջեւ։ Այս երկիրը իր ժամանակ Զարիադրիսի թագաւորութեան մաս կը կազմէր, եւ որուն մայրաքաղաքն էր, ըստ Պլինիոսի՝ Կարկաթիոկերտա = Καρκαθιόκερτα, որ Եփրատի մօտ կը գտնուէր։

Ասկէ կը տեսնենք, կ՚ըսէ Հիւբշման, որ Ծոփք երկիրը դէպի արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ գետը, իսկ դէպի հարաւ արեւելք՝ կը հասնէր մինչեւ Տաւրոսի կամ Մասիոսի լեռներուն ստորոտը։ Սոյն հմուտ հեղինակը կ՚աւելցնէ, թէ այս Ծոփքի սահմաններուն տեղագրութիւնը, մանաւանդ դէպի հարաւ արեւմուտքի սահմանը, շատ անորոշ է. այնպէս որ թէ Ծոփքի հարաւ արեւմտեան սահմանը մինչեւ ո՛ւր կը հասնէր՝ չենք գիտեր[1]։

Պլուտարքոս յոյն պատմիչը, ապրած Ն. Ք. 45 Թուականին, կը գրէ Ծոփաց աշխարհի մասին, եւ կ՚ըսէ թէ անոր հարաւ արեւմտեան սահմանը կը հասնէր մինչեւ Տիգրիս գետը, ինչ որ ըստ Հիւբշմանի, պէտք ենք հասկնալ Շահունեաց Ծոփքի մասին. կարծիք մը զոր մենք կասկածելի կը գտնենք։

Արիանոս, Բ. դարուն պատմիչ, նոյնպէս կը յիշէ Ծոփք եւ Σωφηνή կը կոչէ։

Ըստ Եւտրոպիոսի՝ Մեծն Տիգրան տիրապետեց Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ ՍՈՓԱՆԷՆ, որ է Ծոփքը, Պոմպէոսի թողուլ. այն երկիրը որ Տիգրան Բ. առած էր Արտանէս Ծոփացիէն[2]։

1. ՀԻՒԲՇՄԱՆ, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, տպ. Վիեննա, 1907, էջ 143։
2. Անդ. էջ 145։